

MÁME SE VZDÁT DICHOTOMICKÉHO POHLEDU NA „JAZYK“?

Martin Beneš

ABSTRACT:

Should We Abandon the Dichotomous Approach to Language? The paper deals with the questions connected with the so-called dichotomous character of language. It argues that except the language means occurring in the space and time (*- parole*), there do exist, in the subject field of linguistics, the so-called social entities (i.e. rules/norms of language) and that these entities can be plausibly interpreted as constituting the second side of the dichotomy (*- langue*).

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

dichotomický pohled na jazyk, fyzikalismus, Itkonen, jazykové normy, jazyková pravidla, ontologický socialismus
dichotomical approach to language, Itkonen, language norms, language rules, ontological socialism, physicalism

„[K]anadský filosof Ian Hacking se [...] vyjádřil obdobně, „to, co mohu pokropit, je reálné. I když jeho přesvědčení by podepsali/pokropili všichni pejskové, jsem přesvědčen, že existují věci nepokropitelné [...]“ (Zdeněk Vašíček, 2010, s. 106).

V tomto článku se zabývám tím, jaké entity (= entity jakého typu) existují v předmětné oblasti lingvistiky.² — Jde o polemiku s jednoúrovňovou fyzikalistickou ontologií, podle níž v předmětné oblasti lingvistiky reálně existují jen stopy po jazykovém jednání, tj. artikulované zvuky, příp. grafické značky (= předmětná oblast lingvistiky nemá dichotomický charakter). K jeho sepsání mě přimělo jednak to, že na stránkách českých lingvistických časopisů se v poslední době objevilo několik explicitně fyzikalistických programových výroků, jejichž autorem je Radek Čech, prezentovaných bez jakékoliv problematizace či relativizace, skoro jako by šlo o nějaké definitivní pravdy, a jednak to, že je to právě tento (možná neuvědomělý) postoj, který ovlivňuje část domácí výzkumné praxe, jak se pokusím stručně naznačit. Chtěl bych tu stručně formulovat polemický teoretický názor, podle něhož v předmětné oblasti lingvistiky existuje (a hraje důležitou roli) i „něco jiného“ než zmíněné zvuky a grafické značky (= předmětná oblast lingvistiky má nehomogenní, dichotomickou povahu), a (stručně) představit plauzibilní ontologickou interpretaci té druhé, méně samozřejmé (nebo víc sporné) strany dichotomie a některé její důležité implikace, a to hlavně na příkladech z široce vymezené oblasti jazykové kultury, jíž se zabývám. Podstatně se při tom opírám o dílo finského lingvisty Esy Itkonena (viz zejm. 1978; 1983;

1 Vznik tohoto textu byl podpořen z projektu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076, který je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

2 Slovo *existovat* tu používám ve významu zachytitelném asi jako „existovat nezávisle na vědcích nebo jejich teoriích“, „nebýt konstruktem/výsledkem specificky vědeckých poznávacích aktivit“, i když i takové věci v jistém smyslu „existují“.

2002; 2003; 2008a; 2008b), z něhož jsou dvě ukázky publikovány v rubrice Knihovna v tomto čísle SALi (na s. 95–133).

DICHOTOMICKÝ POHLED NA PŘEDMĚTNOU OBLAST LINGVISTIKY

Všem lingvistům je dobře známa de Saussurova formulace *langue-parolové* dichotomie. Tato dichotomie měla velmi složitou historii, byla nejrůznějšími způsoby rozpracovávána, domyšlena, původní členy dvojice, jak je definoval de Saussure, byly různě redefinovány a interpretovány, dostávala se jim další označení (= jazyk, struktura, systém, kód, kompetence aj.), vedly se diskuse o tom, zda je pak možné takto interpretované a pojmenované entity ztotožňovat, resp. v jakých aspektech se liší a v jakých nikoliv atd. (viz např. Koerner, 1973, kap. 2.2.1.1–2.2.1.3). Od této komplikované historie v následujícím textu odhlížím a soustředím se čistě na to, zda má, nebo nemá předmětná oblast lingvistiky dichotomický charakter. Z původní, de Saussurem formulované dichotomie si tedy беру jen její nejobecnější implikace, totiž to, že v předmětné oblasti lingvistiky existují nejen (1) nějaké časoprostorové entity, (různě konceptualizované) „zvuky jazyka“, resp. grafické značky, jakožto výsledky jazykového jednání v jednotlivých jazykových interakcích (= parolová strana dichotomie), ale také (2) nějaké entity *mimo čas a prostor*,³ popisované obvykle jako „něco“, co je „nad“ nebo „za“ rovinou (1), resp. něco, co produkci a recepci entit typu (1) umožňuje (= langueová strana dichotomie).

Jako *fyzikalistické* označují takové ontologie, které (pro případ předmětné oblasti lingvistiky) popírají existenci entit typu (2). Při odpovědi na titulní otázku vycházím z této teze: pokud bychom se dichotomického pohledu na jazyk měli opravdu vzdát (jak se někdy explicitně požaduje), bylo by třeba prokázat, že nic jako entity typu (2), které by společně tvořily nějakou ontologickou rovinu (= langueovou stranu dichotomie), skutečně neexistuje; anebo z druhé strany — že chceme-li dichotomický pohled na jazyk hájit, je třeba pro entity typu (2) najít přesvědčivou ontologickou interpretaci. Postupně stručně proberu nabízející se možnosti, které v návaznosti na Itkonena (2003, s. 86 aj.; srov. též Nöth, 1995, v přísl. heslech) označují jako *psychologismus* (= dané entity existují čistě v „hlavách“ uživatelů jazyka), *platonismus* (= dané entity existují v nějaké svěbytné říši takových entit) a „*socialismus*“ (= dané entity jsou sociální, tj. existují „v intersubjektivitě myslí“ členů nějakého řečového společenství). Výkladovou linie tvoří tato úvaha: přestože se stoupencům fyzikalismu daří přesvědčivě odmítnout psychologické (a platonistické) interpretace, považují se za vítěze předčasně, neboť by se měli vypořádat ještě s tzv. „socialismem“, který — jak se pokusím argumentovat v příslušném oddíle — entitám langueové strany dichotomie poskytuje plauzibilní ontologickou interpretaci.

Všimněme si, že co se ontologické interpretace *langue* týče, je nekonzistentní už text de Saussurova *Kursu obecné lingvistiky*. Na jedné straně se tu říká, že *langue* je sociální entita (*institution sociale*), na druhé straně se tu však jazykové znaky (*signes lin-*

3 Komárek (1999) tuto vlastnost označuje jako „nekonkrétnost“ kódu (= langueové strany dichotomie).

guistiques), tj. základní jednotky *langue*, považují za psychologické entity (*entités psychiques*) (viz Itkonen, 1991, s. 297–298; Koerner, 1973, s. 244; Peregrin, 1999, s. 59–63).⁴

FYZIKALISMUS

Jako fyzikalistické (příp. *nominalistické*) se označují takové ontologie, které popírají, že reálně existuje ještě něco jiného než entity a procesy, které se popisují ve fyzikálních teoriích, resp. že cokoliv „ve vesmíru“ bude možné dříve či později vysvětlit v kategoriích těchto entit. Jde o postoj, podle něhož pro *langue*ovou stranu dichotomie neexistuje přesvědčivá ontologická interpretace, a který proto pro předmětnou oblast lingvistiky počítá pouze s časoprostorovými entitami — produkty jazykového jednání, „zvuky jazyka“, grafickými značkami atp. (+ s jejich aproximativními deskripcemi, explanacemi atp.; odtud nominalismus). V českém prostředí je proponentem fyzikalismu Radek Čech (viz 2005a; 2005b; 2007; 2012). Nejexplicitnější fyzikalistické výroky obsahuje Čechova (2005a) polemika s názorem Miroslava Komárka (1999). Po argumentech proti Komárkově tezi o reálné existenci kódu (= *langue*; tj. Komárkem specificky interpretované entity na *langue*ové straně dichotomie)⁵ Čech (2005a, s. 176) např. uvádí: „[j]edinou realitou [jazyka] je množství řečových aktů“ nebo „[p]roto bych se mluvení o kódu jako o něčem reálně existujícím [...] raději vzdal. Zdá se mi poctivější přiznat, že reálně existují jen komunikační události a my jen vytváříme aproximativní modely“ (*ibid.*, s. 178; zvýraznění RČ). „Hlavní problém“ vidí Čech (2012, s. 214) v tom, že „neexistují žádné empirické evidence *langue*“. Lpění na empiričnosti a vůbec představa, že lingvistika je empirická věda (viz Čech, 2007), je hlavním, a mylným důsledkem (či spíš nárokem) fyzikalismu.⁶ Níže se k tomu vrátím.

-
- 4 Peregrin (1999) vysvětluje tuto nekonzistentnost tím, že de Saussurova intuice (srov. okolnosti kolem vzniku CLG) o sociálním (= primárně nepsychologickém) charakteru jazyka byla sice správná, ale že nedokázal najít pro vyjádření svých myšlenek jinou než psychologickou terminologii, a musel tak „nalévat nové víno do starých nádob“ (*ibid.*, s. 63). Tato taktika pro omlouvání nejrůznějších „velikánů“ je dost běžná, používali ji např. i marxističtí historikové v případě Jana Husa (= Hus neměl pro vyjadřování svých pozitivně hodnocených sociálně-pokrokových myšlenek k dispozici jinou než negativně hodnocenou náboženskou terminologii), viz např. Soukupovu (2015, s. 19) kritiku takového postupu u Zdeňka Nejedlého. V takovém světle přichází ovšem popsaná taktika o podstatnou část své přitažlivosti, odhaluje se její (většinou účelová) ahistoričnost. Sympatičtější je v tomto směru Itkonenův (2003, s. 151) názor, že „[t]his is a contradiction which cannot be explained away, but just has to be accepted as part of Saussure's thinking“.
- 5 Je třeba uznat, že Čechova kritika Komárkovy teze o reálné existenci kódu (= kritika jedné konkrétní interpretace *langue*ové strany dichotomie) je velmi rozumná, totéž se však nedá říct o (fyzikalistických) závěrech, které z ní vyvozuje (= o odmítnutí jakékoli možné interpretace *langue*ové strany dichotomie jako takové).
- 6 Současné filozofické obhajoby fyzikalismu jsou zdá se mnohem opatrnější, např. Pereboom (2011, s. 3) přiznává, že „recent developments in philosophy of mind have presented the strongest challenges ever devised to physicalism as a comprehensive ontological position“, a své argumenty proti těmto výzvám prezentuje jako hypotézy.

Radek Čech se v poslední době k filozofickolingvistickým otázkám vyjadřuje poměrně často (viz řada článků odkazovaných výše). To je samozřejmě v pořádku, neboť je to důležité a v českém kontextu to dělá málokdo — a většinou jen tehdy, je-li k tomu v pozitivním slova smyslu donucen (viz např. odpovědi na anketní otázky v knize redigované Lehečkovou a Chromým, 2013). Potíží je ale v tom (což samozřejmě není Čechova vina!), že proponenti jiných lingvistickofilozofických postojů (existují-li vůbec?) nic takového nedělají, takže fyzikalistické výroky mohou snadno působit jako nějaké definitivní pravdy.⁷ Rád bych, aby tento text přispěl k zaplnění této mezery.

Před fyzikalistickým odmítnutím dichotomického charakteru předmětné oblasti lingvistiky je třeba prověřit, jestli pro příp. entity na langueové straně dichotomie neexistuje nějaká jiná přesvědčivá ontologická interpretace. Jaké možnosti přichází v úvahu?

PSYCHOLOGISMUS

První nabízející se možnost je taková, že příslušné entity langueové strany dichotomie existují „v hlavách (= mozcích, myslích)“ jednotlivých uživatelů jazyka, tj. že mají čistě individuálně-psychologický charakter.⁸ Tento obecný postoj se nazývá *psychologismus* (příp. *mentalismus* nebo *konceptualismus*) a označuje následující představu o fungování jazyka, jejíž klasickou formulaci najdeme u Locka⁹ (viz Morris, 2007, kap. 1): mluvčí přiřadí nějakému obsahu své mysli, který se rozhodne někomu sdělit, odpovídající jazykový výraz a vykonaná promluva vyvolá v mysli jeho komunikačního partnera tentýž obsah (= výrazy označují obsahy mysli).

Psychologistický postoj se může zdát oprávněný (viz: pokud existují nějaké entity na langueové straně dichotomie, kde jinde by se měly nacházet než v jednotlivých v mozcích/myslích; nebo: do produkce a recepce musí být mysl/mozek prostě nějak zapojen!). Existují však proti němu závažné námitky (viz např. Peregrin, 1994; 1999, kap. 1), z nichž některé se objevují i v textech plných jinak fyzikalistických výroků (viz např. Čech, 2012, u příležitosti kritiky Cvrčkovy et al. *Mluvnice současné češtiny*). Za nej-

7 Aby bylo jasno, polemizují tu s fyzikalismem jako s ontologií, nikoli jako s metodologií. Fyzikalistické nebo z fyzikalismu odvozené postupy mohou vést k relevantním výsledkům. Nemůžu se však zbavit dojmu, že některé navrhované, nebo dokonce uskutečněné fyzikalistické výzkumné programy jsou dost podivné, srov. např. Čechův (2012, s. 213) návrh zkoumat význam tak (a pouze tak!, jak z textu plyne), že se bude sledovat vztah polysémie a délky slova, frekvence nebo synonymie (jak se fyzikalisticky určí počet významů slova?). Fyzikalistická nebo z fyzikalismu odvozená metodologie se k řešení některých otázek hodí dobře, k řešení jiných vůbec. Pokud se k některým otázkám nehodí, neznamená to ovšem, že to nejsou relevantní otázky.

8 Taková vyjádření lze nalézt i u stoupců strukturalismu, např. Komárek (1999, s. 189) říká, že „[langue] patří k systémům, jež primárně existují v lidském vědomí, a nikoliv v realitě“. Takto explicitní vyjádření z tohoto tábora jsou však jednak řídká, jednak spíše pozdějšího data.

9 Viz *Esej o lidském chápání*, kniha III, kap. 1 a 2.

silnější z nich se obvykle považuje tzv. argument proti soukromému jazyku (*private language argument*), který zde není prostor reprodukovat (viz první článek Esy Itkonena v tomto čísle SALi (= Itkonen, 2008a), s. 95–98); dále viz např. Itkonen, 1978, s. 91–113; 2003, s. 120–125; Glombíček, 2006). Místo toho uvedu tři citace, které výrazným způsobem přispěly k tomu, že jsem psychologickou interpretaci entit langueové strany dichotomie opustil; jejich společné, doplňující se působení je podle mě velmi instruktivní, na druhou stranu je však třeba přiznat, že nejde o kompletní argument.

- (1) Pokud chceme opravdu někomu něco sdělit, volíme výraz, jehož význam co nejlépe odpovídá obsahu našeho vědomí. Význam výrazu musí existovat před aktem sdělení, není tedy možné považovat za význam výrazu aktuální obsah vědomí [...] (Čech, 2012, s. 212, zvýraznění RČ; srov. též Peregrin, 1994, s. 107).
- (2) [...] if meaning is mental (in the sense of „individual-psychological“), the practise of writing dictionaries of particular languages (which is *not* the practise of describing the minds of individual persons) becomes incomprehensible; therefore meaning cannot (at least primarily) be mental [...] (Itkonen, 1997, s. 1; kurziva originálu).
- (3) Přejdeme-li k doméně introspekce a mentálních obrazů, jsme v úplně jiné situaci [oproti tomu, když je vyslovena nějaká *nesprávná* věta]. Na úrovni mentálních obrazů jsou se (správnými) větami *That mountain range goes from Canada to Mexico* a *That mountain range goes from Mexico to Canada* podle všeho spojeny dva protikladné fiktivní pohyby [...]. Tento předpoklad je jistě smysluplný. Představme si však, že při zaslechnutí nebo vyslovení jedné nebo obou těchto vět typický fiktivní pohyb mentálně neprovedu. Co se stane? Nic. Proč? Protože nedošlo k porušení žádné normy. Proč? Protože k porušení normy nemůže dojít, aniž by si někdo všiml, že byla porušena (Itkonen, 2008b, s. 23; kurziva originálu; viz též v tomto čísle SALi na s. 86).

Úryvek (1) je velmi průzračný a přesvědčivý konceptuální argument. Úryvek (2) představuje argument vědecko-praktický: je-li význam individuálně-psychologická, mentální entita, proč se lingvisté (lexikografové) při popisu významu skoro nikdy nezajímají o mysl/mozky jednotlivých osob?, tj. proč se v teorii něco proklamuje, ale v praxi se to pak nedělá? Úryvek (3) je argument komunikačně-pragmatický: ukazuje, že kdyby významy (= entity na langueové straně dichotomie) byly individuálně-psychologické fenomény, nebyla by komunikace v přirozeném jazyce vůbec možná, neboť bychom nedokázali rozhodnout, zda si vůbec rozumíme — a předznamenává tak zásadní moment řešení sledované otázky. Přisoudit entitám langueové strany dichotomie psychologickou (= individuálně-psychologickou) interpretaci je tedy přinejmenším značně problematické, spíš nemožné. Jsou tu nějaké lepší možnosti?

PLATONISMUS

Není-li adekvátní ontologickou interpretací pro entity langueové strany dichotomie jejich psychologické umístění do „hlav“ jednotlivých uživatelů jazyka, nezna-

mená to automaticky, že vítězí fyzikalismus (= co není fyzické, nemusí být nutně (individuálně-)psychologické! — mohou tu být další možnosti). Nabízí se např. nej-různější ontologie, které kromě existence úrovně 1. fyzických objektů, příp. i 2. psychických entit (= „obsahů mysli/mozku“), počítají ještě s nějakou další, třetí úrovní — viz častá číslovka tři v jejich názvu. Mezi nejnámější z nich patří např. ta Platónova („Platónská říše idejí“), Fregova („třetí říše“), Rickertova („říše hodnot“), Hartmannova („třetí vrstva bytí“) (viz Koťátko, 1998, s. 143, pozn. 108) nebo též Popperův svět-3 (viz zejm. Popper, 1972).

Potíž je, že pro tyto „říše“ je obtížné hledat jiné než (naivně) platonistické interpretace (viz Kolman, 2012, s. 105–106). Přesvědčení o tom, že existují nějaké entity, které se nenacházejí v čase a prostoru ani (čistě) v myslích/mozcích jednotlivých uživatelů jazyka, vede zastánce těchto ontologií k silně protiintuitivnímu přesvědčení o tom, že tyto entity existují nezávisle na subjektech, které by je mohly vnímat — jsou objektivní, existují nezávisle na našich myslích v nějakém jiném, duchovním světě, než je ten náš.

V lingvistických souvislostech takto postupuje např. Jerrold J. Katz (1971; 1981), který postřehl, že existuje-li (1) individuálně-psychologická znalost (reprezentace) „jazyka“, mělo by tu být (2) také něco, co je předmětem této znalosti (= „jazyk“). Katz postupně došel k názoru, že tento „jazyk“ se nemůže nacházet ani v čase a prostoru (vs. fyzikalismus), ani v (individuálně-psychologických) myslích/mozcích jeho uživatelů, neboť tam je „pouze“ reprezentován (vs. psychologismus). Tento názor ho vedl k tomu, že „jazyku“ (= předmětu, jehož znalost reprezentujeme) explicitně připsal (naivně) platonistickou interpretaci (viz Katz, 1981, s. 77).¹⁰

Nechceme-li toto řešení přijmout, jako bychom se dostávali tam, odkud jsme vyšli — našťastí jsme neopsali kružnici, ale postoupili po spirále. O kousek dál, resp. výš nás posunul Katzův argument pro existenci „jazyka“ jako něčeho, o čem máme v mysli/mozku uloženu znalost. Neexistuje ještě nějaká jiná, přesvědčivější a ne-platonistická interpretace, kterou by bylo možné přisoudit Katzově „jazyku“ (= předmětu, o němž máme znalost), než ho fyzikalisticky označíme za konstrukt?

„SOCIALISMUS“

Myslím, že ano — jde o ontologii, která počítá s reálnou existencí tzv. *sociálních entit*, které jsou předmětem tzv. sdílených znalostí. Tento koncept byl vypracován v rámci sociální filozofie už před delší dobou (srov. Mead, 1934; Schutz, 1968; Lewis, 1969), výrazně ho rozpracoval Stephen Schiffer ve svých myšlenkových argumentech zacílených proti griceovské intencionální sémantice (viz Koťátko, 1998). V lingvistických souvislostech ho celoživotně rozpracovává Esa Itkonen (viz zejm. 1978; 1983; 2002; 2003; 2008a; 2008b), z jehož filozofie lingvistiky (a předmětné oblasti jazyka) tu podstatně vycházím.¹¹

¹⁰ Srov. též Katzovo (1971, s. 122; zvýraznění MB) o něco starší vyjádření: „The actual speaker's knowledge of the meaning of words and sentences is, then, an *imperfect facsimile* of their meaning in the language, which is given by an idealized grammar.“

¹¹ Mým cílem tu není podat ucelenější výklad této filozofie lingvistiky, ale stručně vyzdvihnout důležitost některých jejích základních kvalit — zejm. jednoduchých, ale zásadních

Za sociální lze podle Itkonena označit nějakou entitu X tehdy, je-li tzv. předmětem tří-úrovňových sdílených znalostí (*three-level knowledge, common knowledge*), tj. pokud jsou pro ni a prakticky pro každé dva členy nějakého (různě široce vymezeného) řečového společenství, reprezentované níže osobami A a B (C, D atd.), splněny tři následující podmínky:

- (1) A ví-1, že X
- (2) A ví-2, že B (C, D atd.) ví-1, že X
- (3) A ví-3, že B (C, D atd.) ví-2, že A ví-1, že X

Nešlo by tímto způsobem interpretovat příp. entity langueové strany dichotomie, tj. najít v předmětné oblasti lingvistiky nějaké entity, které bychom mohli dosadit na místo X ve výše uvedeném vzorci? Ano, mohli — sledujme následující výklad; začněme od otázky, jak se získávají znalosti na jednotlivých úrovních.

Jak já (= A) získám informace na jednotlivých úrovních (1–3)? Třemi specifickými kognitivními procesy. Znalost první úrovně získám pomocí *introspekce* do svého vlastního jazykového po/vědomí; ta je sice nespolehlivá,¹² sám se můžu snadno mýlit a kontrolu mi můžou poskytnout jen ostatní uživatelé jazyka (viz argument proti soukromému jazyku), neexistuje k ní však žádná alternativa.

Znalost druhé úrovně získám pomocí *empatie*. Jak se od introspekce (= introspektivně získané znalosti) dostanu k empatii (= empatií získané znalosti)? Ve třech následujících krocích: 1. právě vím (nebo jsem schopen vědět), že X; ⇒ 2. věděl bych, že X, kdybych byl v situaci Y; ⇒ 3. věděl bych X, kdybych byl B (C, D atd.) a byl v situaci Y; odtud vím-2, že B (C, D atd.) ví-1, že X. Důležité je tu ovšem hned dodat, že nejde o znalost aktuálních, reálných obsahů mysli mých komunikačních partnerů, ale o to, co jsem od nich *oprávněně očekávat* — sdílené znalosti tedy mají *normativní* charakter.

dichotomií, které jsou neprávem přehlíženy. Čtenáře jistě bude napadat řada kritických připomínek a protiargumentů, které lze sice předjímat (Esa Itkonen tyto námitky dokonce sbírá a jednotlivě vyvrací; viz Itkonen, 2003, kap. 3, 6, 7), ale jimiž se tu nelze z prostorových důvodů zabývat. Komplexnější výklad této filozofie může zaujatý čtenář nalézt v rubrice Knihovna přímo v tomto čísle SALi (viz s. 95–133), kde je publikován překlad dvou statí Esi Itkonena na toto téma (Itkonen, 2008a; 2008b). Komplexními výklady jsou pak autorovy monografie z let 1978, 1983 a 2003 (viz Itkonen, 1978, 1983, 2003).

- ¹² Peregrin (2014, s. 71) končí svůj rozbor introspektivního poznání myslí takto: „[M]ysl, tak jak jsme zvyklí o ní přemýšlet, tj. jako jakýsi vnitřní prostor, v němž se hemží různé mentální obsahy, není nic, co bychom v sobě objevili, ale je to spíše něco, co jsme uměle zkonstruovali, abychom dokázali sami o sobě hovořit jistým názorným způsobem.“ Myslí, že se tu mísí role introspekce jako vědeckého nástroje k poznání toho, jak mysl skutečně vypadá (= co bychom v sobě objevili), s rolí introspekce, která nám umožňuje sociálně interagovat s naším okolím (= jsme zvyklí o ní přemýšlet, abychom dokázali sami o sobě hovořit). I kdyby introspekce byla neadekvátní pro svou první roli (jak říká Peregrin), pro její druhou roli neexistuje žádná alternativa. Peregrin (*ibid.*) ostatně pokračuje slovy: „Neříkám, že to je nějaký blud nebo zhoubná iluze, může to být užitečná věc, musíme si ale, zejména ve filosofii, být vědomi toho, že když o mysli přemýšlíme a mluvíme takto, má to svá úskalí.“

Znalost třetí úrovně získám pomocí intuice. Jak se od empatie dostanu k intuici (= intuitivně získané znalosti)? Opět ve třech krocích (na příkladu „význam“): 1. (jakožto A) díky introspekci vím, že právě teď výrazem *pes* míním význam ‚pes‘; ⇒ 2. díky empatii vím, že i ostatní (tj. B, C, D atd.) mohou výrazem *pes* mínit nebo mínili význam ‚pes‘, díky empatii taky vím, že když jsem jí schopen já sám, je jí schopen i B (C, D atp.), který díky ní ví-2, že já vím-1, že *pes* znamená ‚pes‘; ⇒ 3. díky intuici vím, že výraz *pes* znamená ‚pes‘, tj. že výrazem *pes* by se měl mínit význam ‚pes‘ a nic jiného. To mě zavazuje (nutí) k tomu, abych — chci-li být komunikačně úspěšný — výraz *pes* podle toho používal, nic lepšího mi totiž prostě nezbývá. Z toho vidíme, že tří-úrovňové sdílené znalosti mají *inherentně normativní charakter* — jde o pravidla, v případě lingvistiky o *jazyková pravidla*.

„Jazyk“ se tak (podle „socialismu“) skládá z velkého množství pravidel — fonologických, syntaktických, sémantických, distribučních (= např. v češtině se adjektivum shoduje v rodě, čísle a pádě s řídícím substantivem; slovo *pes* se používá pro mluvení o psech; v prestižních komunikačních situacích se nepoužívají adjektiva zakončená na *-ej* atp.). Jazyk je tak (podle „socialismu“) *soubor intersubjektivně sdílených* (tj. v *intersubjektivně* *myslí jednotlivých uživatelů jazyka existujících*) *sociálních entit* — *jazykových pravidel/norem*. S klíčovými slovy této poněkud zaumně vyhlížející formulace (intersubjektivní, sociální, pravidlo aj.) se lze v literatuře porůznu setkat, Itkonen však zprostředkovaným popisem tří-úrovňových znalostí neobvykle jasně, explicitně a představitelně ukazuje, co to všechno znamená. Jsme tu u klíčového argumentu: jsou to právě takto vyložená jazyková pravidla (= sociální entity), co lze dosadit na místo X ve výše uvedené formalizaci, a co tedy tvoří langueovou stranu dichotomie.

Všimněme si, že ontologická úroveň sociálních entit, na níž (podle „socialismu“) entity langueové strany dichotomie (= jazyková pravidla/normy) existují, jaksí „vyrůstá“ z jednodušší, samozřejmější ontologické úrovně, což nás, a to je důležité, zbaňuje nutnosti její platonistické interpretace. O tom, že existují jednotliví uživatelé jazyka mající mysl těžko pochybovat (= samozřejmější ontologická rovina), jediné, co potřebujeme „navíc“, je popsání specifický „mechanismus“ jejich vzájemného pospojování (= ontologická rovina sociálních entit). Itkonen (2008a, s. 289; viz též v tomto čísle SALi na s. 104) to výstižně popisuje takto:

Nic jiného než jednotlivé osoby opravdu neexistuje; to, co vidíme, však není prostý úhrn jednotlivých osob vybavených arbitrárními, náhodně uspořádanými mentálními stavy, ale jednotlivé osoby vybavené zcela specifickými mentálními stavy (konkrétně stavy více-úrovňových znalostí), které jsou uspořádány podle zcela určité struktury nebo vzorce (jež jsou charakteristické pro konkrétní sdílené znalosti). A právě tato struktura tvoří ontologickou rovinu sociálních jevů.

Parolovou stranu dichotomie pak tvoří naše jazykové jednání, které s těmito pravidly může, ale nemusí být v souladu, resp. většinou s nimi v souladu je, ale někdy není (= proti jazykovým pravidlům se lze prohřešovat; viz dále).

NĚKTERÉ DŮLEŽITÉ IMPLIKACE

Na závěr ještě stručně k slíbeným implikacím a distinkcím, které ze „socialistické“ interpretace langueové strany dichotomie vyplývají.

1. Předmětná oblast lingvistiky je nehomogenní, různorodá, takže spíš než o lingvistice jako takové je na místě mluvit o lingvistických vědách, vědách o jazyce atp. Ke zkoumání se tu totiž nabízí obě strany dichotomie, tj. (a) pravidla (= langueová strana), (b) aktuální jazykové jednání ne/řídící se konkrétními pravidly (= paroleová strana), a také (c) způsob internalizace pravidel a jejich zpracování (vzpomeňme na Katzovu distinkci probíranou výše). Oblastí (a) se podle Itkonena zabývá gramatika (Itkonen používá též označení autonomní nebo ne-kauzální lingvistika), oblastmi (b) a (c) pak sociolingvistika a psycholingvistika (Itkonen mluví o ne-autonomní nebo kauzální lingvistice). Gramatika se nezabývá entitami v čase a v prostoru, a nejde tedy o empirickou disciplínu, a to v zásadě proto, že pravidla (resp. věty o pravidlech, kterými jsou náležitě zachycena) jsou nefalzifikovatelná výskytu v čase a v prostotu. Špatné věty, např. *Můj máma je hodné*, příslušná pravidla nefalzifikují, protože jsou nesprávné — věty o pravidlech nejsou o tom, co je, ale o tom, co by mělo být (viz už tzv. Humovu gilotinu). Sociolingvistika a psycholingvistika se naopak zabývají entitami v čase a v prostoru, a jde tedy o empirické disciplíny. Odtud vhodnost a nevhodnost fyzikalistické nebo z fyzikalismu odvozené metodologie pro řešení řady lingvistických otázek. Jako nejlepší příklad z českého prostředí, který znám, lze zmínit Cvrčkem (2008, s. 145) požadované hodnocení správnosti (resp. vhodnosti nebo adekvátnosti) jazykových prostředků čistě na základě jejich frekvence v úzu (= „co je frekventované, je dobré, resp. nemůže být špatné), které fyzikalisticky přehlíží další možné zdroje těchto kvalit z jiných domén, zejm. individuálně-psychologické reakce/postoje uživatelů jazyka (= psychologismus) determinované intersubjektivně sdílenými pravidly (= „socialismus“), tj. interakční stránku komunikace (k tomu viz Adam, 2009, s. 153–154).

Další podstatné distinkce vyplývající z těchto skutečností (např. status dalších oblastí/disciplín, jako je diachronní lingvistika a jazyková typologie) tu nechávám stranou (podrobnosti viz v Itkonenově (2002) článku s těžko přeložitelným, ale výmluvným názvem *Linguistics as a system of distinct types of ontology-cum-methodology*).

2. Na místě je lišit *pravidla* (= předmět popisu) od *vět o pravidlech* (*rule-sentences*), tj. zachycení těchto pravidel (= popis). Odsud plynou zásadní implikace především pro jazykovou kulturu — např. pravidla se mění, ale věty o pravidlech v příručkách nikoliv; lze pomocí vět o pravidlech ovlivňovat intersubjektivně sdílená, reálně existující pravidla? atp. Obecně důležité je, že jako lingvisté máme co do činění s normativními entitami, koncepty preskriptivismu vs. deskriptivismu je tak třeba podstatně reinterpretovat: existovat může deskriptivně-normativní výzkumná aktivita (= popis norem) a preskriptivně-normativní aktivita (= případné pokusy o ovlivňování norem). A dále: to, že jazyková pravidla nejsou falzifikovatelná na základě výskytů v čase a v prostoru (viz výše), neznamená, že nejsou falzifikovatelná jinak. Před-teoretickou, (ve výše uvedením smyslu) intuitivní, implicitní a neuspořádanou znalost pravidel u jednotlivých uživatelů jazyka je třeba vědecky uchopit, zexplicitnit tato pravidla do podoby vět o pravidlech a ty uspořádat do nějakého systematického popisu. Tento popis je pak jako

každá jiná vědecká deskripce falzifikovatelný (= je naše věta o pravidle opravdu dobrým popisem příslušného pravidla? a je dobrá naše systematizace dobrých vět o pravidlech?), jen je k tomu třeba použít jiné než empirické metody.

3. Lišit je třeba mezi *pravidlem* a *pravidelností*. Pravidlo je normativní, intersubjektivně sdílená entita, existující reálně mimo čas a prostor, zatímco pravidelnost je (v případě řečového jednání) relativně často v čase a v prostoru se opakující jev. Co je v čase a v prostoru pravidelné, nemusí být (v aktuální moment, a možná i po delší časové období) v souladu s pravidlem, nebo jinak — z toho, že se něco užívá pravidelně, nelze přímočaře usuzovat na to, zda to odpovídá příslušnému pravidlu. Z této distinkce plyne také nutnost lišit mezi správným a špatným jazykovým jednáním, a tedy i správnými a špatnými jazykovými prostředky.

4. Část pravidel intuitivně (ve výše uvedeném smyslu) znají všichni uživatelé jazyka s absolutní jistotou. Při promluvách se jimi v aktuální moment řídí všichni uživatelé jazyka v zásadě bez výjimek/odchylek, jde o tzv. *jasné případy* (*clear cases*). U části pravidel však (různé množství) uživatelů tuto absolutní jistotu nemá, protože při aktuálním řečovém jednání se část nebo všichni mluvčí v různém počtu případů od pravidel odchyľují; výskyty v čase a v prostoru pak (v aktuální moment) uživatelům neposkytují jednoznačnou oporu pro rekonstrukci pravidla, jde o tzv. *nejasné případy* (*less-than-clear cases*). Pokud počet jednání odchyľujících se od pravidla narůstá, dojde k jeho zániku a „nad“ novým jednáním si nově přichozí i „původní“ uživatelé jazyka postupně konstituují nové pravidlo. Jde vlastně o mechanismus vývoje jazyka.

ZÁVĚR

Na závěr už jen stručně shrňme: i kdyby náhodou „neexist[ovaly] žádné empirické evidence langue“, není nutně „langue-parolová dichotomie projevem metafyzického dualismu“ (Čech, 2012, s. 214), ať už se tím míní cokoliv. V předmětné oblasti lingvistiky existuje i něco jiného než „produkty jazykového jednání“ (tj. než entity v čase a v prostoru), jde o popsání jazyková pravidla — tj. o sociální entity existující v intersubjektivitě myslí jednotlivých uživatelů jazyka. V tomto smyslu byla strukturalistická intuice o existenci něčeho „za“ nebo „nad“ projevy „jazyka“ v čase a v prostoru vlastně správná; reinterpetujeme-li vztah *langue-parole* načrtnutým způsobem jako vztah jazykové pravidlo (= sociální, v intersubjektivitě myslí uživatelů reálně existující entita) — ne/odpovídající (ne/správné) jazykové chování (= fyzikální entita), není rozhodně namístě se dichotomického pohledu na jazyk vzdávat.

LITERATURA:

ADAM, Robert (2009): Nad knihou o jazykové regulaci. *Naše řeč*, 92(3), s. 145–155.

ČECH, Radek (2005a): Komunikace versus systém, nebo komunikace versus model? *Slovo a slovesnost*, 66(3), s. 176–179.

ČECH, Radek (2005b): Limity (nejen) jazykovědného strukturalismu. *Slovo a slovesnost*, 66(1), s. 19–31.

ČECH, Radek (2007): Language system: linguistics as an empirical science. *Säpostavitelno ezikoznanie*, 32, s. 42–49.

- ČECH, Radek (2012): Několik teoreticko-metodologických poznámek k Mluvnici současné češtiny. *Slovo a slovesnost*, 73(3), s. 208–216.
- GLOMBÍČEK, Petr (2006): Diskuse o soukromém jazyce. In: Petr Glombíček (ed.), *Soukromý jazyk, pravidla a Wittgenstein*. Praha: Filosofia, s. 9–34.
- LEHEČKOVÁ, Eva — CHROMÝ, Jan (eds.) (2013): *Teoreticko-metodologické výhledy současné lingvistiky*. Praha: FF UK v Praze.
- ITKONEN, Esa (1991): *Universal History of Linguistics: India, China, Arabia, Europe* [Studies in the History of the Language Sciences, 65]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins.
- ITKONEN, Esa (1997): The social ontology of linguistic meaning. *SKY: The Yearbook of the Linguistic Association of Finland*, 10, s. 49–80.
- ITKONEN, Esa (2002): Linguistics as a system of distinct types of ontology-cum-methodology. In: Peter Gärdenfors — Jan Woleński — Katarzyna Kijania-Placek (eds.), *In the Scope of Logic, Methodology and Philosophy of Science: Volume Two of the 11th International Congress of Logic, Methodology and Philosophy of Science, Cracow, August 1999*. Dordrecht: Kluwer, s. 431–441.
- ITKONEN, Esa (2003): *What is Language? A Study in the Philosophy of Linguistics* [Publications in General Linguistics, 8]. Åbo/Turku: Åbo Akademis Tryckeri.
- ITKONEN, Esa (2008a): The central role of normativity in language and linguistics. In: Jordan Zlatev — Timothy P. Racine — Chris Sinha — Esa Ikonen (eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* [Converging Evidence in Language and Communication Research, 12]. Amsterdam — Philadelphia, PA: John Benjamins, s. 279–306.
- ITKONEN, Esa (2008b): Concerning the role of consciousness in linguistics. *Journal of Consciousness Studies*, 15(6), s. 15–33.
- KATZ, Jerrold J. (1971): *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. New York, NY: Harper and Row.
- KATZ, Jerrold J. (1981): *Language and Other Abstract Objects*. Oxford: Blackwell.
- KOERNER, E. F. K. (1973): *Ferdinand de Saussure: Origin and Development of his Linguistic Thought in Western Studies of Language: A Contribution to the History and Theory of Linguistics* [Schriften zur Linguistik, 7]. Braunschweig: Vieweg.
- KOLMAN, Vojtěch (2012): *Idea, číslo, pravidlo: Prolegomena k analytické filosofii, která se nechce stát přísnou vědou*. Praha: Filosofia.
- KOMÁREK, Miroslav (1999): Komunikace versus systém? *Slovo a slovesnost*, 60(3), s. 187–193.
- KOŤÁTKO, Petr (1998): *Význam a komunikace*. Praha: Filosofia.
- LEWIS, David (1969): *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge: Harvard University Press.
- MORRIS, Michael (2007): *An Introduction to the Philosophy of Language*. Cambridge et al.: Cambridge University Press.
- PEREGRIN, Jaroslav (1994): O čem je sémantika? *Slovo a slovesnost*, 55(2), s. 106–115.
- PEREGRIN, Jaroslav (1999): *Význam a struktura*. Praha: OIKOYMENH.
- PEREGRIN, Jaroslav (2014): *Jak jsme zkonstruovali svou vlastní mysl*. Praha: Dokořán.
- PEREBOOM, Derk (2001): *Consciousness and the Prospect of Physicalism*. Oxford: Oxford University Press.
- POPPER, Karl (1972): *Objective Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHUTZ, Alfred (1962): *Collected Papers I: The Problem of Social Reality*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- SOUKUP, Pavel (2015): *Jan Hus: Život a smrt kazatele*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- VAŠÍČEK, Zdeněk (2010): *Slavoj český & spol.* Praha: Plus.